

Ковальчук Тетяна

ІСТОРИОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ ІВАНА ФРАНКА

Одним із найважливіших завдань української історичної науки на сучасному етапі є дослідження наукового доробку визначних учених. Звернення до їхніх історичних поглядів – це об'єктивна потреба часу, яка спонукає до нової й неупередженої оцінки творчого доробку науковців. Важливу роль у цьому контексті відіграв Іван Франко, який упродовж свого життя активно займався дослідженням проблем з історії України. Він, досліджуючи історію, намагався проникнути у суть історичного процесу, в особливості зовнішніх і внутрішніх суспільно-політичних відносин українського народу.

Творчий шлях Івана Яковича Франка розпочався в момент розвитку і панування позитивістської філософії і соціології та поширення марксизму. До марксизму Франко ставився як кожен вчений своєї історичної доби, тобто як до однієї з найпривабливіших для себе соціально-економічних і політичних доктрин, але в контексті багатьох інших, котрі теж мали право на існування. Тому в працях Франка – навіть часів найбільшого захоплення марксизмом, ім'я К. Маркса найчастіше згадується в сукупності інших, також авторитетних для нього мислителів. Ось кілька типових зразків з ранніх творів: Конт, Маркс, Спенсер [12, 79], Рікардо, Маркс, Лассаль [12, 91], Бокль, Маркс, Леббок, Тейлор, Мен, Спенсер, Мак-Ленан [12, 92], Спенсер, Маркс, Тейлор [12, 93]. У 90-х рр. XIX століття відбувається остаточне розходження вченого з марксизмом, спостерігається навіть гостра критика даного вчення. Зокрема у 1899 р. в рецензії на брошуру А. Фарсова «Народники і марксистки» Франко висловлює жаль, що «марксистський соціал-демократизм і з погляду на свої наукові основи, і з погляду на свою політику як партія в Європі близький банкрутства .... здобуває собі найгарячіших прихильників у Росії» [8, 73]. Бо на його переконання, «соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті» [8, 74]. Впершу чергу дослідник різко критикував соціально-політичну концепцію марксизму, і особливо вчення про місце, роль і завдан-

© Ковальчук Тетяна, 2008

ня держави в майбутньому, побудованої за цією теорією, суспільстві [24, 340].

І. Франко, як і марксист, був прихильником формаційного підходу до визначення історичного процесу. Він вважав, що в своєму розвитку людство пройшло через первіснообщинний, рабовласницький, феодальний і капіталістичний лад. Багато цікавих думок висловив дослідник, характеризуючи кожен із названих періодів.

Він заперечував теорію божественного походження людини. Людина, на його думку походить від мавпи. Її формування тривало багато тисяч років. Спочатку кам'яні знаряддя людей були примітивними, згодом вони ставали все більше досконалішими. Особливо велике значення мало відкриття металів. «Аж тоді, – писав дослідник, – коли чоловік заволодів металами, сталася можливою цивілізація, стався можливим перехід від дикого ловецького та печерного стану до рільництва, до стану осілости, до будівництва домів і міст, до творення держав» [24, 320].

На зміну первіснообщинному ладу приходять рабовласницький. На думку Івана Франка, рабство виникає у результаті війн [16, 41]. Але ця думка була помилковою. Історик даючи характеристику даного ладу, наголошує на безправному становищі рабів: «Невільник був попросту річчю в руках власника, що міг його безкарно продати, бити і навіть забити» [20, 36]. Це породжувало масові рухи проти безправ'я та експлуатації.

З рабовласницького ладу розвинувся феодалізм, або як говорить Франко, підданство. В цей період, писав вченого, господарство було натуральним, вся земля в держав вважалась споконвічною її власністю. Найвища влада належала короні, якій підлягали вільні дружинники, шляхта і колишні завойовники. За військову службу вони одержували від корони в користування землю. В сою чергу від них залежали менші дружинники і т. д. Ця система базувалась на «на ґрунті кріпацтва і підданства ремісників та хліборобів» [16, 47]. Франко писав, що при феодалізмі селяни вважались «невідлучною частиною того кусника землі, котрий дається і береться в ленно, вважається немов живим інвентарем, без котрого й земля сама для шляхетського воєнного дружинника, лицаря немає ніякої стійності» [16, 49], тобто цінності. У феодальній ієрархії вище духовенство і монастирі дослідник ставив нарівні зі шляхтою. Міста, на його думку, найчастіше належали короні. Адміністративна й судова влада в них належала бурмістрам і ратним. В містах жили багаті і підневільні робітники, але з часом підневільна

праця була замінена цеховою організацією, де «робітник стогнав під ярмом тисячних обмежень і деспотичних цехових наказів, а майстер визискував його, як міг, товстіючи з його праці» [20, 38]. Існували тут і купецькі гільдії [7, 18].

Феодалізм поступається перед «вільною конкуренцією» – капіталізмом. Франко відзначав, що у різних європейських країнах різні переходи від феодалізму до капіталізму. Капіталізм – це суспільство, в якому існують, з одного боку, «капіталісти, як власники знарядь виробництва, отже господарі промислу, а з другого – трудящий люд, який не маючи знарядь виробництва, не може самостійно виконувати промислу і змушений продавати свої руки господарям» [20, 39]. Продовжуючи характеристику даного ладу, вчений пише: «Величезні багатства з одного боку, зібрані в небагатьох руках, і страшенна бідність з другого боку, що душить мільйони народу. З одного боку неробство, що привикло жити з праці інших і навіть думати не потребує само про себе, а з другого боку тяжка, чорна, нестанна праця, що облуплює чоловіка, не даючи йому думати ні про що інше, крім кавалки чорного хліба. З одного боку пишній розвій науки, штуки та промислу, що витворюють скарби і достатки нібито для всіх людей, а з другого боку, мільйони бідних та темних, що живуть ось тут, обік тих скарбів, не знаючи їх і не можучи користати з них» [24, 322].

Іван Франко під впливом ідей марксизму поділяв думку, що людство в своєму розвитку не зупиниться на капіталізмі. На зміну йому повинен прийти соціалізм [10, 102].

У поясненні питань історії дослідник великого значення надавав економічному факторові. Він вважав, що саме економічний фактор визначає політичний і духовний стан суспільства. Економіка суспільства зумовлює форму державної політичної влади. Царі, королі, президенти – це портрети, символи влади того поділу праці, господарського розвитку, який панує в тій чи іншій країні [4, 102].

Велике значення для кожного історика має розуміння ним історії як науки. В розумінні предмета історії Франко стояв на позиції визнання закономірностей історичних процесів, а головне завдання історичної науки вбачав у вивченні цих об'єктивних закономірностей. Кожен історичний факт розглядався вченим як явище багатозначне, що може бути протрактоване в різних аспектах: із свого позитивного і негативного боку. Франко дотримувався принципу сторонництва (тенденційності) історії, яке він виводив з самої природи історичного знання. Історія є не просто зібрання фактів, відзна-

час вчений, під історією розуміємо дослідження внутрішнього зв'язку між фактами, т. є. таке угрунтування поєдинчих, важливіших і дрібніших фактів, щоб з них виходив якийсь «сенс», т. є., видно було певні основні закони природні, правлячі тими фактами і виключаючи їх» [12, 112].

Саме в цей час серед істориків Європи та Америки були поширені концепції Ріккерта і Віндельбанда, які заперечували закономірності історичного процесу, ці концепції були панівними серед істориків Австро-Угорщини. Отже, як бачимо, Іван Франко у своєму визначенні історії та її завдань не поділяв поглядів прихильників пануючих тоді в історичній наці ідеалістичних концепцій.

Іван Франко перед історичною наукою ставив завдання: «Простежити по можливості цілий ... процес, дивитись як з хаосу неординарних і проривних сил виробляється поступово новий організм, як з давнього життя, що розкладається, народжується нове, як усе життя історичне народів входить у рамки всесвітнього життя і розвою» [12, 113].

Історія – це «наука про життя різних народів, про їх установи, звичаї, побут тощо» [14, 115], – писав І. Я. Франко. Признаючи закономірність суспільного життя, він відстоює необхідність пізнання історичної науки, чим повинна вона займатись.

З таким розумінням історії Франко виступав проти тих істориків, які замість вивчення розвитку і змін процесів та явищ суспільного життя займались теоретизуванням і конструюванням «наукових істин». Дослідник зокрема, критикував М. С. Грушевського, якого він звинувачував у «фальшивих історичних конструкціях» [18, 18].

Зовсім по іншому ставився він до тих історичних праць, в яких події розглядалися в причинному зв'язку. Так, на один історичний нарис Павлика Іван Франко дав позитивний відзив, бо така праця висвітлює і показує події в «органічному, причиновому зв'язку, що не одному видаєсь звичайним і маловажним» [26, 91].

Єдиним вірним науковим критерієм суспільного життя, методологічною настановою для І. Я. Франка був історизм. «Історичну появу трактувати історичною методою, зрозуміти її на тлі часу й місця діяльності, оцінювати її погляди в зв'язку з тими ідеями та поглядами, серед яких вона виросла» [10, 111]. Він говорив, що історичне дослідження повинне базуватися на джерелах, має бути максимально повний опис об'єкта дослідження. Дослідник надавав великого значення вмінню історика користуватися джерелами, необхідністю критичного підходу до них, визначенню їх автентич-

ності і вірогідності. Самі ж джерела Франко поділяв на три групи. До першої групи належали витвори матеріальної культури, до другої – історичні офіційні документи, а до третьої – усні чи писані розповіді про події [8, 67].

Іван Франко виступав проти ідеалізації в історії. Історична наука, на його думку, «ні для кого не вдячна, не знає нічиїх «гарних очей», а знає тільки критику, знає тільки факти» [10, 109].

За переконаннями дослідника, обов'язковою умовою фаховості історичної праці, запорукою її визнання науковим співтовариством є дотримання принципу об'єктивності. Таким чином, він виступав проти суб'єктивізму, проти підтасування фактів для обґрунтування наперед визначених схем, проти тенденційного ігнорування тих фактів, які не вкладались в ці схеми. Ці думки висловлені ним у праці про Остапа Терлецького [15, 151], який у своїх історичних та історико-літературних працях допускав серйозні помилки методологічного характеру. Ось що писав про це Франко: «І коли ново-знайдений факт не підходив під його конструкцію, він або відмовляв йому значення, або силкувався обернути його таким боком, щоб він сяк чи так «надався» йому. Звідси й виходило, що в його історичні праці не самі факти, їх хронологічна черга та генетичний зв'язок, а виклад їх значення та критика їх мотивів і принципів стояли на першому місці. З цього погляду Терлецький був учеником німецьких істориків – суб'єктивістів в роді Роттека, Гервінуса й Шерра, що писали історію не для історичної правди...» [15, 124].

Слід згадати про вимоги І. Я. Франка щодо застосування ним та іншими істориками історико-порівняльного методу. На його думку, дослідник може вдаватися до порівняння лише в тих випадках, коли дане явище своїми конкретно-історичними особливостями відповідає іншому подібному явищу – об'єкту порівняння. Заперечення ж цієї умови зводить історико-порівняльний метод до примітивних поверхових аналогій [7, 12].

У другій половині XIX ст. в історичній науці користувався успіхом погляд про вирішальну роль у розвитку суспільства окремих визначних осіб. При цьому роль простого народу недооцінювалась. Даному питанню історик-дослідник приділяє велику увагу. Він виступає проти тих істориків, які приписували вирішальну роль особам, особливо царям, князям, королям, виступав проти культу особи в історії. Франко писав: «Панувало загальне переконання, що такий чи інший наслідок якоїсь події залежав попросту від того чи іншого настрою якогось володаря, короля, полководця тощо. На-

приклад, думали, що перська держава не упала б, коли б Олександрів Македонському не спало б на думку напасти на неї з кільканадцятьма тисячами солдатів, або, що зовсім не було б другої пунічної війни, коли б не захотілося Ганнібалові її розпочати; або не постала б держава німецька, французька, коли б Карл Великий не завоював, з'єднав і організував різні германські племена. Словом, думали, що монархи, полководці та інші можновладці «роблять історію» [14, 116]. І. Я. Франко вважав, що «... великі королі, полководці і завойовники не тільки не «робили» і «не роблять» історії, а навпаки, історія породила їх самих, тобто, що вони з'явилися внаслідок попереднього розвитку якогось народу, внаслідок його сучасних економічних і політичних умов, і що вони були тільки знаряддям її подальшого розвитку, тільки щаблями, по яких розвиток ішов і іде шораз вище і вище» [14, 117]. Велика людина, історична особа, на думку вченого, є лише «іскрою», яка запалює народ на ті чи інші вчинки. Історик гостро критикував П. Куліша, який зневажливо ставився до народу. Хто сміє робити наклепи на той народ, запитував він, «котрий своєю кров'ю і своїми кістками писав історію своєї боротьби за волю і в найтяжчій добі татарських погромів та великої руїни не тратив думки про свободу; ... котрий в своїх приповідках, піснях і казках поставив такий тривкий пам'ятник своєї здорової, розумної, чесної мислі, своєї прихильності до світла, справедливості; ... котрий помимо довговікового гніту і руйнування не затратив почуття своєї людської гідності, не покловився нікому з переможних тиранів?» [5, 29]. Називаючи Куліша «ренегатом» за його люту злобу до народу, Іван Франко писав: «Та й дивна річ, як д. Куліш, історик, міг написати таку нісенітницю» [10, 107]. За такий погляд Куліша на народ, Франко називав його фальсифікатором історії України.

Проте це зовсім не означає, що Іван Франко ігнорував значення видатних осіб. Навпаки, він намагався не применшувати їх заслуг, якщо їх діяльність відповідала інтересам свого народу. На думку дослідника, визначною особою в історії стає той, хто зуміє зрозуміти потреби народу своєї епохи і здійснити їх. Водночас, як зазначає В. Я. Калениченко, І. Я. Франко вважав, що коли історична особа діє всупереч закономірного розвитку суспільства, то вона може до деякої міри загальмувати даний розвиток, але при тому сама ж швидко зійде з історичної сцени [3, 73].

Іван Франко вважав, що велич особи в історії слід шукати в її нерозривному зв'язку з народом. Він зазначав, що народ є твор-

цем духовних і матеріальних скарбів, народ «виробляє шовки і оксамити, найтонші полотна і розкішні мережива, а сам ходить в лахмітті; будує палаци, а живе – в печерах; сіє пшеницю, а з'їдає – висівки» [20, 48]. Франко виступав на захист простого народу, який зазнавав жорстокого гніту поміщиків.

Вивчаючи проблему взаємозв'язку та співвідношення об'єктивних та суб'єктивних чинників в історичному процесі І. Я. Франко був переконаний, що поєднуючи в собі результати навколишніх обставин та ідей з одного боку, та індивідуальних рис характеру – з іншого, особистість здатна активно впливати на перебіг подій [10, 103].

Взагалі дослідник звертає увагу на поєднанні «двох різних історій»: історичного розвитку пануючих і освічених класів [24, 261] – з одного боку, та історії нижчих верств, тобто народних мас, він закликає до вивчення цих двох історій у нерозривному зв'язку, до вивчення взаємин цих двох прошарків населення.

Викликає зацікавлення питання про рушійну силу в історії. Погляди Івана Яковича Франка на це питання зазнали певної еволюції. У 80-х роках він схилився до визнання дії в людському суспільстві закону Ч. Дарвіна про боротьбу за існування, властивого тваринному світу. Але пізніше на грані двох століть, Франко відходить від цієї думки.

Одночасно з виступом проти дарвінізму в «Програмі галицьких соціалістів» виразно звучать його слова про те, що «дотеперішня історія – це історія боротьби класів» [10, 104]. Таким чином рушійною силою історії, Франко вважав – боротьбу між різними соціальними прошарками населення.

Отже, в питанні рушійних сил в історії він не був послідовний. Проте з аналізу минулого і сучасного життя Франко робив висновок про те, за рабовласництва існував антагонізм між рабами і рабовласниками, за феодалізму – між феодалами і кріпаками, за капіталізму – між робітниками і капіталістами.

Досить визначену позицію І. Я. Франко зайняв і в питанні про партійність історичної науки. Дослідник був прихильником вивчення історії не ради самого пізнання явища чи події, а для того, що пізнане приносило користь суспільству. Пізнання заради пізнання не може бути метою науки, бо вона б в такому випадку нікому не принесла користі, а була б «п'ятим колесом у возі людського поступу». Історична наука не є аполітичною, а історик не байдужий спостерігач навколишнього середовища. Він писав, що нас переконують «німецькою метафізичною фразою»: «Історія – наука безпостороння, вона не може втручатися в спори партій, вона мусить стояти над партією» [12,

69]. Проте це практично виключається, бо по перше кожен історик є сином певної епохи, певного народу з певними поняттями і уявленнями, від впливу яких ніхто ще в світі не міг звільнитися. По друге, історія як наука «ніколи не стане і не може стати повною, скінченою, такою, про котру можна сказати: се будинок готовий», бо з одного боку, неухильно відбувається процес поглиблення людських знань, а, отже, розширюється можливість детальніше і ґрунтовніше зрозуміти суть історичних явищ, а з другого боку, кожне нове покоління вносить свій вклад у трактування історії. «Історія назавжди стане великим уривком, в котрім тисячні хиби та прогалини мусить доповнювати власний розум, власна логіка і власне чуття історика. А як їх поповнить, се іменно залежить від того, під якими впливами розвивались його розум і чуття. Історія назавжди остається таким будинком, котрий кожне нове покоління в більшій або в меншій мірі перебудовує і пересипає відповідно до власних потреб, до власних поглядів» [12, 77]. Історик повинен, так би мовити через «не можу», своєю уявою і розумом «вживатися» і «вчуватися» в життя давно минулих часів, «примислювати» себе до тих історичних обставин, і саме з тією метою, щоб по можливості оцінити їх з точки зору вірогідності інших, ніж тих, що вже були доконані, соціально-економічних, політичних, культурних і просто життєвих змін у суспільстві. І цьому випадку будь-яке стронництво, тенденційність стоять на заваді науково-об'єктивному погляду в історичне минуле [8, 67]. Проте Іван Франко не збивається на суб'єктивістські уявлення, а робить висновок, що обов'язок ученого, який прагне справді об'єктивно вивчати історію, полягає не в тому, щоб приховувати свої методологічні погляди і партійні переконання, а в тому, щоб стати на найбільш перебудову для свого часу точку зору. Франко виходить з того, що на сучасному йому етапі (XIX століття) ця точка зору висуває на перший план сам люд, його економічні відносини, його працю і розвиток, а не царів, князів, попів, як це було характерно для середньовічної історіографії. Вони перестають бути «двигачами історії» [12, 77]

Отже, розглянувши історіософію І. Я. Франка можна зробити висновок, що його погляди розвивались у дусі «народницької» традиції, що склалась в Україні у XIX ст. Значний вплив на дослідника мали марксизм, позитивістська філософія і соціологія. Частково систематизувавши вищезгадані чинники, додавши своє бачення історії як науки, І. Я. Франко створив свій науковий світогляд, власну історіософію.

Джерела та література

1. Брагінець А. Філософські та суспільно-політичні погляди Івана Франка. – Львів, 1956.
2. Возняк М. Нариси про світогляд Івана Франка. – Львів, 1955. – 196 с.
3. Калініченко В. Я. Погляди І. Франка на роль народних мас і особи в історії // Наукові записки державного університету ім. Т. Г. Шевченка. – т. XV. – вип. 8. – К., 1956.
4. Климась М. Світогляд Івана Франка. – К., 1959.
5. Коваленко Л. А. Історичні погляди І. Я. Франка // І. Я. Франко як історик України. – К., 1956.
6. Коваленко Л. Історичні погляди І. Я. Франка // І. Я. Франко як історик. – К., 1956. – С. 3–33.
7. Кравець М. Іван Франко – історик України. – Львів, 1971.
8. Мазепа В. Історіософські ідеї Івана Франка // Київська старовина. – 2000. – № 1, 2, 3.
9. Масненко В. Іван Франко як історична постать у сучасній українській історіографії (огляд ювілейних видань) // Франківські читання. Збірник статей. Черкаси, 2007. – С. 154–158.
10. Спицький В. Є. До питання про історичні погляди І. Я. Франка / Наукові записки державного університету ім. Т. Г. Шевченка. – т. XV. – вип. 8. – К., 1956.
11. Франко І. Критичні письма о галицькій інтелігенції // Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. – К., 1956.
12. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості // Збір. творів: У 50 т. – Т. 45. – К., 1986. – С. 76–139.
13. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Збір. творів: У 50 т. – Т. 41. – К., 1984. – С. 194–470.
14. Франко І. Наука і її становище щодо працюючих класів // Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. – К., 1956.
15. Франко І. Остап Телецький. Спомини і матеріали // Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – К., 1981. – С. 147–161.
16. Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Збір. творів: У 50 т. – Т. 47. – К., 1986. – С. 7–122.
17. Франко І. Поза межами можливого // Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. – К., 1956.
18. Франко І. Причинки до історії України-Русі. – Львів, 1912.
19. Франко І. Про Ватікан, унію та католицизм. – К., 1981.
20. Франко І. Про працю // Збір. творів: У 50 т. – Т. 45. – К., 1986. – С. 6–54.
21. Франко І. Чого ми хочемо? // Збір. творів: У 50 т. – Т. 45. – К., 1986. – С. 246–168.
22. Франко І. Що то була панщина? // Збір. творів: У 50 т. – Т. 47. – К.,

1986. – С. 219–247.

23. Франко І. Студії над українськими народними піснями. – Т. 1. – Львів, 1913. – 532 с.

24. Франко І. Що таке поступ? // Збір. творів: У 50 т. – Т. 45. – К., 1986. – С. 300–348.

25. Шевченко С. М. Исторические взгляды И. Я. Франка: Автореф. ...дис. канд. ист. н. – К., 1969.

26. Шевченко С. І. Я. Франко про значення фактів в історичному дослідженні // УДЖ. – 1966. – С. 62–71.